

A kopáncsi és kotacparti neolithikus telepek és a tiszai-kultúra III. periodusa.

(Idetartozik az I—XLI. tábla.)

Az Országos Régészeti és Embertani Társulat 1888. december 27.-én tartott évi rendes közgyűlésén, Dr. Pósta Béla bemutatta azokat a régiségeket, amelyek Wagner Károly törökkanizsai őskori gyűjteményéből származtak. A gyűjtemény anyaga Szerbkeresztúrról való s részben annak a kultúrának emlékeit foglalja magában, amelyek semmi más neolithikus kultúrával össze nem téveszthetők.

Dr. Pósta Béla volt az első, aki ennek a kultúrának emlékeit ismertette. Előadásának tartalmát — jóllehet közlését az Archaeologiai Értesítő kilátásba helyezte, sajnos — nem ismerjük s így nem tudjuk, mi volt a véleménye erről a nagy figyelmet érdemlő anyagról.

Most, amikor 44 év után e kultúra emlékeit igyekszünk a magyarországi neolithikum kronológiájába beilleszteni, a tanítvány mély tisztelővel és hálájával ajánljuk ezt az igénytelen dolgozatot, Dr. Pósta Béla emlékének.

*

Mióta Ószentivánon éveken keresztül ásattam, állandóan foglalkoztattak azok a körömmel díszített cserepek, amelyek nemcsak a korabronzkor, de a neolithikum eddig ismert anyagától is elütnek.

A szerencsés véletlen folytán az ószentiváni kívül — ahol ez az anyag a bronzkorival keveredett — három olyan telep anyagát volt alkalmam megfigyelni a leggondosabb ásatás folyamán, ahol csak ez a kultúra fordult elő, minden zavaró körülménytől mentesen, legfeljebb időben és technikában nagyon elütő emlékekkel keveredve.

Ez a három ásatás győzött meg arról, hogy helyes úton járok akkor, amikor ezt a kultúrát önállónak tartom s elnevezésére — az előző kultúrákkal való összefüggése miatt — a tiszai III. elnevezést ajánlom.

Ennek a dolgozatnak az a célja, hogy ezt a kultúrát az újabb ásatási és a régebbi irodalmi anyag alapján, részletesen ismertesse.

A dolgozat I. részében a Kopáncs-Zsoldos-tanyai, a II. részben a Kopáncs-Kovács-tanyai, a III. részben a Kotacpart-Vata-tanyai ásatási anyagot ismertetem. A IV. részben a már eddig publikált irodalmi és még publikálatlan múzeumi anyag képét rajzolom meg. A kép anyagban, min-

den eddig megjelent anyagot igyekeztem összeállítani, hogy mindenki számára hozzáférhetővé tegyem mindazt, amit erről a kultúráról tudni lehet.

A *kultúra összefoglaló képét*, minthogy felesleges ismétlésekbe bocsátkozni nem szeretnék, *csak német nyelven adom*. Teszem ezt azért is, mert a mai nehéz viszonyok mellett, az így felszabadult helyet, más közlemény számára tudjuk értékesíteni. Aki tehát dolgozatom végső következtetéseit is ismerni akarja, annak szíves figyelmébe ajánlom ezt az összefoglaló részt.

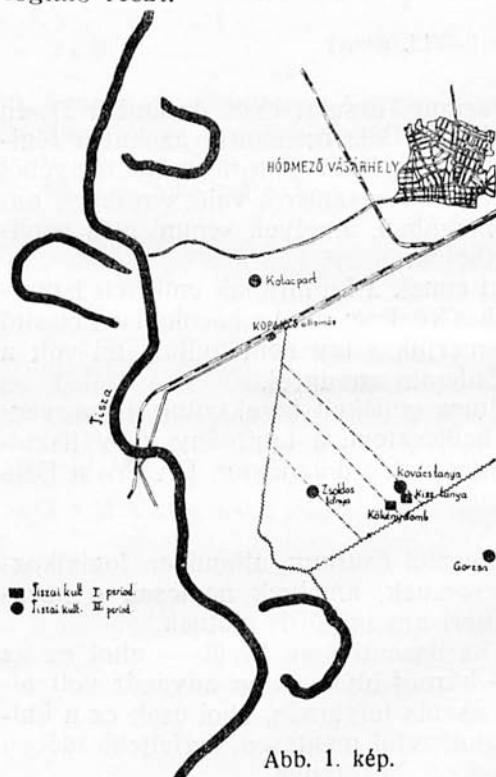

Abb. 1. kép.

Kötelességemnek tartom, hogy a képanyag és a múzeumi anyag szíves rendelkezésre bocsátásáért a Magyar Nemzeti Múzeumi Régiségtára, a szegedi, a kecskeméti, gyulai és orosházi múzeumok igazgatóinak őszinte köszönetet mondjak.

I.

Hódmezővásárhely város múzeuma részére végzett ásatásokat, 1931 nyarán, újból a *kópáncsi* hátrrészén folytattuk. Augusztus 3.-án, a 21. dülőben, a Zimonyi földön lévő Nagy Imre-féle tanya területén kezdtük meg a munkát. Ez a terület, a környező mélyen fekvő részek között, már a szét-szórva fekvő cseréptöredékek miatt is alkalmasnak látszott, de mivel két napi kísérletezés eredményre nem vezetett, a munka színhelyét a 15. dülőben lévő *Zsoldos Ferenc-féle tanya*ba, Varga János bérletére tettük át.

A tanyában mindenütt szerteszét heverték az őskori cserepek, kovártöredékekkel vegyesen s bemondás szerint, a román megszállás idején itt húzódó lövészárkokban, nemcsak cserepeket és kődarabokat, hanem állítólag emberi csontvázakat is találtak.

A tanya egy széles érnek keleti partján fekszik (1. kép),¹ amely ki-

¹ A térképen megjelöltük mindazokat a lelőhelyeket, ahol eddigi ásatásaink folyamán a neolithikum emlékei kerültek elő, bármelyik kultúrába tartoztak is. Így fel vannak tüntetve a Kőhánydomb- és Kópáncs-Kis-tanya tiszai I., a Vermeshalom, Zsoldos-, Kovács-tanya és a Kotacpart tiszai III. telepei.

sebb-nagyobb kanyarodásokkal, egyrészt a Tisza felé folytatódik, másrészt a Gyuló-érrel áll összeköttetésben. A kiemelkedés igen tekintélyes s bár egy aránylag keskeny magasabb rész után keletfelé ellaposodik, a szabályozás előtt nagykiterjedésű szigetet alkothattott, amely a nagy árvizek idején is teljes biztonságot nyújthatott. De hogy rendellenes nagyságú vizek alkalmával az ár ide is felhatolhatott, azt a második ásónyom földje lépten-nyomon elárulta. A sziget tulsó szélén, ugyanebben a magasságban fekszik a Kökénydomb, ahol 1929. nyarán végeztünk ásatásokat, melynek eredményét e folyóirat hasábjain² közöltük.

Mínhogy a további ásatások folyamán az elnevezések körül félreértések merülhetnek fel, a Kökénydomb nevét nem érintve, e területet Kopáncs-Zsoldos-tanya néven tartjuk nyilván.

A magas part ideális fekvése, a meglehetősen nagykiterjedésű kiemelkedő terület és a hatalmas víztömeg, valósággal csábíthatták az őskori embert a megtelepedésre s így nem csodálható, hogy a neolithikumban már birtokába is vette.

A megtelepedés folytonosságát az eddigi leletek alapján kimutatni nem lehet. Vannak ugyan egyes leletek, amelyek a bronzkorra mutatnak, de ezek csak szórványosan és minden rendszer nélkül fordulnak elő. Jelentősebbek azok a leletek, amelyek a jazygok huzamosabb megtelepedéséről tanuskodnak. Igen sok, jól iszapolt szürke cseréptöredék, terra sigillata darabok és sártapasz töredékek jöttek elő azokból a 2 m mélységig lemenő, 1.5 m átlagos mélységű méhkasalakú üregekből, amelyek mindenkor a neolith-telep anyagába mélyedtek. A szántóföldön talált érmek pedig Commodus (176—192) és Diadumenianus (217—218) császárok koráról tanuskodnak. A magyar középkor csak edénytöredékekkel van képviselve, de ezek az emlékek is tanuskodnak az akkori megülésről.

Az ásatásokat néhány sikertelen árok húzása után, a tanya hátmögött lévő emelkedett helyen és a tanyán túl lévő szérű mellett végeztük. Az alábbi helyen, egymással összefüggésben nem álló szabálytalan formájú hulladékgödröt találtunk. Az előbbinél egy nagykiterjedésű hulladék telepet tártunk fel, amelynek széleit 4 m széles és 35 m hosszú árkunkkal sehol sem tudtuk elérni. Az árok mellett húzott újabb árkokban is mindenütt, ez a minden rendszer nélküli hulladéktelep folytatódott s néhány népvándorláskori, vagy középkori sártapasz töredéktől eltekintve, sehol semmi nyomát nem találtuk a lakásoknak. Ezek valószínűleg a tanya építése alkalmával — lévén e hely a legmagasabb pont — mehettek tönkre.

A part szélén nyolc sírból álló temetőt találtunk. Ez azonban nem tekinthető teljesen különálló temetőnek, mert a sírok közt is folytatódott a hulladék lerakó hely. A sírok elhelyezése egészen azt a benyomást kel-

² Dolgozatok. 1930. VI. 49—158. II.

tette, mint a kökénydombi síróké.³ Az egyes sírokat a következőkben ismertettük.

1. *sír.* 65 cm mélységben, jobb oldalán fekvő, zsugorított csontváz. Irányítása Ny-K. Feje keleten volt. A váz dereka erősen behorpadva feküdt. Igen rossz fenntartású. Zsugorított hossza 78 cm. Teljes hossza a rossz fenntartás miatt, nem volt megmérhető.

2. *sír.* 88 cm mélyen, magában álló koponya feküdt.

3. *sír.* 85 cm mélyen, baloldalán fekvő, zsugorított csontváz. Irányítása Dk-Ény. Feje Dk.-en volt. Zsugorítva 115, teljes hossza 166 cm. Jobb karján, tridachna-kagylóból készült karperec volt.

4. *sír.* 43 cm mélyen, feldúlt női csontváz.

5. *sír.* 90 cm mélyen, bal oldalán fekvő férfi csontváz, erősen zsugorított lábakkal. Irányítása Dk-Ény. Feje Dk.-en volt. Zsugorítva 98, teljes hossza 168 cm. Feje közelében egy kettétört, hengeres nehezék feküdt, de hogy ez a sírhoz tartozó melléklet volt, azt csak egy később talált sírban előfordult hasonló leletből lehetett megállapítani.

6. *sír.* 1.05 m mélyen, baloldalán fekvő gyermek csontváz. Irányítása Ény-Dk. Feje Dk.-en volt.

7. *sír.* 57 cm mélyen, igen rossz fenntartású, kettős gyermek sír. E hét sír közvetlen egymás szomszédságában feküdt, minden rendszer nélkül. Tőlük valamivel távolabb volt a

8. *sír.* 1 m mélyen, jobb oldalán fekvő női csontváz. Irányítása K-Ny. Feje K.-en volt. Zsugorítva 98, teljes hossza 156 cm. Feje mögött egy fél hálónehezék feküdt.

Mint ebből is látható, a sírok nagyon szegényesek voltak. Arról, hogy külön temető lett volna, beszélni sem lehet, mert a sírok közt is mindegyre találkoztunk kisebb-nagyobb gödrökkel, amelyek cserép- és csont-hulladékokkal voltak tele.

A tanya bármely részén dolgoztunk, mindenütt ugyanazt a rétegződést találtuk. És pedig:

0—55 cm-ig: fekete termő földet, amely középkori és népvándorláskori, illetőleg jazyg cserepekkel volt tarkítva.

56—85 cm-ig: egészen apró, piros színű őskori cserepekkel telített, erősen összeálló, iszapréteget. Az apró cserepek mindig egészen gömbölyűre kopottak voltak s azt a látszatot keltették, hogy a víz ide-oda görgette őket. Ebben a rétegben az előbbi réteg cserepei csak akkor fordultak elő, ha valamilyen gödör, ezt a kemény réteget megháborgatta. Ilyenkor egyik gödörben jazyg, másikon középkori töredékek heverték. Csak néha fordultak elő egymással keverten. Az ilyen bemélyedő gödrök az összeálló kemény réteget rendszerint keresztülvágták s mint fennebb láttuk, néha 2 m mélységig is lehatoltak. Ritkábban fordult elő csak, hogy ezek a határozott jellegű gödrök a 60 cm mélységet nem érték el s így a kemény rétegen felülmaradtak.

³ Dolgozatok. VI. 67. l.

85—132 cm-ig, de néhol 2·50—3·00 m-ig is lement az egyetlen őskori kulturréteg, amely éppen ezért nagyon szabálytalan, de mindenkor egységes képet mutatott. A tiszta agyag átlagosan 1·32 m-en kezdődött, de az árok fenekén ebben a mélységben csak itt-ott lehetett megtalálni, mert a szabálytalan gödrök mindenütt erősen belemélyedtek. Ezek a gödrök, nem tervszerűen készült mélyedések benyomását keltették, hanem egy elhagyott agyagbányáét, amelynek feneke, éppen úgy, mint a mai agyagbányáké, ötletszerűen van összeturkálva. Hogy az innen kihordott, látzólag nagymennyiségű agyagot milyen célra használták fel, arról az ásatások nem adtak felvilágosítást s mivel azon a részen, ahol az egykori lakások lehettek, ma a tanya épületei fekszenek s így hozzáférhetetlen, aligha fogunk erre a kérdésre felvilágosítást kapni. Nem hisszük ugyanis, hogy az innen kihordott anyagot egyedül edénykészítésre használták volna. Bár ez a telep kétségtelenül más kultúra emlékeit őrizte meg, mint a már többször hivatkozott kőkénydombi, meg kell említenem, hogy ott a feltárt lakások alapja mindenkor sárgafölddel volt feltöltve.

Ezt a legalsó réteget, csak kivételesen háborgatták meg a már az előbbi rétegnél is említett, ide lenyúló gödrök, amelyek egyikében terra sigillaták társaságában találtuk az egyetlen cserepet, amely a tiszai-kultúra eddig ismert szakaszait jellemzi. Tehát még ez az egy darab is idegen ezen a telepen.

Ez a harmadik réteg teljesen egységes. A legkisebb zavaró körülmény sincs, ami az általános jellemzés során félrevezethetne bennünket.

A leletanyagban megmunkált és munkálatlan állati csontok, kőeszközök és kerámiai anyag szerepelnek csupán, fém sehol sem fordult elő.

A telep legjellegzetesebb darabjait és típusait az alábbiakban ismertetjük:

A csontanyagban, simítók és árok megszokott formái közt egy sajátos kanálalakú, hengeresnyelű eszköz található, amelynek erősen kopott szélei hosszas használatról tanuskodnak (I. tábla). Ez a forma, mint az eddig előkerült magyarországi anyag ismertetésénél látni fogjuk, ismételten visszatér, e korba tartozó telepeinken.

A kőbalták formája vagy trapéz-, vagy kaptafaalakú (II. 1—11., 13—15.). Átfúrt példányt csak egyet találtunk, de alakja ennek sem üt el a többiekétől (II. 12.).

A kerámiai anyag igen nagy változatosságot mutat. Edények, idolumok és pintaderák fordulnak elő s ha az egész, vagy legalább is kiegészíthető darabok száma nem is nagy, úgy ezek, mint különösen a rajtuk előforduló sajátos díszítés, elég nagy változatosságot mutat és határozottan megkülönbözteti más kultúrák emlékeitől.

1. Az edények közül, kétségtelenül a legnagyobb figyelemre tarthat számot az a 66 cm magas, 26 × 24 cm szájátmérőjű, 55 cm öblösödésű, 24 cm átmérőjű, erősen profilált fenekű, szabálytalan alakú, vastagfalú, de jóiszapolású edény, amelynek párját eddig nem ismerjük hazai leleteink

közt. Az edényt, nemcsak sajátos alakja, de a rajtalévő díszítések is rendkívül érdekessé teszik (III.).

Nyakán, félgömbszerűen kiemelkedő díszítés fut körbe. Ugyanez, de valamivel nagyobb kiemelkedésekkel s tervszerűtlen szétszórásban, megismétlődik az edény öblösödése tájékán is, ahol azonban nem magában áll, hanem három figurális díszítést vesz körül. Két figurális dísz, domborművű állatábrázolás, egy pedig, ugyancsak domborművű, emberi alakot ábrázol.

Az előbbiből az egyik teljesen megvan. Kétszarvú állatot (szarvasmarha, vagy kecske) ábrázol, amelynek egész hossza 16 cm. Lábai 5—6 cm hosszúak, míg szarvainak magassága a lábak végétől mérve, 12 cm. Az ábrázolás nagyon kezdetleges. A kivitel egészen schematikus, amennyiben úgy a perspektiva nélkül rajzolt négy láb, mint a túlhosszúra nyúló test és a szarvak egy-egy kidomborodó vonallal vannak ábrázolva. E vonalak, sűrűn alkalmazott, apró bemélyedésekkel vannak tagolva. Az állat semmi szín alatt sem lehet szarvas.

A másik állat képe töredékesen maradt meg. Csak a nyak, a fej és a szarvak vannak meg, a többi már a földalákerülés alkalmával hiányzott. Nagysága, a megmaradt részekből következtetve, az előbbiével azonos volt. A két állat egymástól való távolsága 34 cm. Állásuk teljesen azonos.

Az emberi ábrázolás, sajnos, nagyon töredékesen maradt meg. Csak a két láb s a köztük levő, erősen hangsúlyozott vulva árulják el, hogy női ábrázolással van dolgunk, amit ilyen alkalmazásban aligha tekinthetünk másnak, mint az állattenyésztéssel kapcsolatos termékenységgel szimbolizáló mának.

Az ábrázolás hazai analógiáival a németnyelvű összefoglaló részben foglalkozunk. Itt csak annyit kívánunk megjegyezni, hogy a telepnek egy távolabbi részén került elő, 60 cm mélységből. Környékén csak néhány jelentéktelen cserepet találtunk, de ezek nem voltak összefüggésben az edénnyel.

2. Köröm benyomással díszített fületlen edény (IV. 1.). Felfeléálló nyaka s kissé tölcseres szája van. Alakja szabálytalan. Öblösödése enyhe. Feneke profilált. Téglavörös színűre van égetve. Iszapolása közepes finomságú. Nyaka alatt kisebb bütyök helyezkedik el. A körömdíszek elhelyezése teljesen tervszerűtlen s az egész felületet elborítják. Magassága 33·5, szájátmérője $35\cdot8 \times 31\cdot2$, nyaka $32\cdot6 \times 28\cdot1$, feneke 15·6 cm.

3. Körömmel díszített fületlen edény (IV. 3.). Az edény teste gömbalakú, de szája felé kissé elnyúlik és erősen profilált feneke van. Szájpereme egyenesen felfelé áll. A körömdíszek ezen is tervszerűtlenül vannak szétszórva. Alsó részén bütyök van. Sárgásszürke színű, vastagfalú, közepesen iszapolt. Magassága 28·6, szájátmérője 20, öblösödése 31·8, feneke 15·2 cm.

4. Bütyökdíszes edény (IV. 4.). A kiegészíthető darabok tanúsága szerint, az egész felületet szabálytalan bütykök borították. Kivitele, az

előbbiekhöz hasonlóan, durva. Feneke profilált. Szája összeszűkül. Magassága 21·5, szája 17·5, öblösödése 24·5, feneke 14·5 cm.

5. A fennebb leírt edényhez hasonló gömbös forma (IV. 2.), de az aránylag széles nyak, kissé hengeres. Szája egészen egyenesen áll. Díszítése nincs. Öblösödésén egy nagyobb, lapos bütyök foglal helyet. Alakja szabálytalan. Feneke profilált. Színe sárgásszürke. Iszapolása gyenge, de a külseje finomabb agyagréteggel van bevonva. Magassága 33, szájátmérője és nyaka 28, öblösödése 37·5, feneke 14·8 cm.

6. Hengeres nyakú edény (IV. 5.). Csak a felső része van meg, az is kiegészítve. Szabályos alakú lehetett. Két füle van. Ezek az edény vállain helyezkednek el s nyílásuk lefelé néz. Ilyen állású fülek igen gyakoriak ebben a kultúrában. A vállon, a két fül között, háromszöges, domborművű díszítés foglal helyet, de töröttsége miatt, a teljes forma nem állapítható meg. A váll fokozatos összeszűkülése után, 8 cm magas, 10 cm átmérőjű nyak illeszkedik a felső részhez. Anyaga igen finom iszapolású. Színe sárgásszürke. A bemutatott kép, a töredék meglévő részéig kiegészített példányt ábrázolja. Méreteit éppen ezért nem közölhetjük.

7. Félgömbalakú, profilált fenekű, bütykös edény (V. 1.). Igen finoman iszapolt, sárgásszürke anyagból készült. Magassága 8·5, szájátmérő 13, feneke 5 cm.

8. Az előbbivel rokon forma, de arányai erősen megváltoztak (V. 2.). Magassága 6, szája 8·5, feneke 4 cm.

9. Az előbbiből fejlődött magasabb fenekű és szélesebb szájú forma (V. 3.). Magassága 11, szája 7·5, feneke 8 cm.

10. Talpcsöves csésze (V. 4.). Finom kivitelű, jól iszapolt és égetett. Magassága 6, szájátmérője 11·4, feneke 4·8 cm.

11. Körteformájú edényke. Lapos feneke és kissé kiálló nyaka van (V. 5.), amelyhez enyhén kihajló száj csatlakozik. Finoman iszapolt, szürkés színű. Legnagyobb hasasodásán, többé-kevésbé szimmetrikus elhelyezésben négy dudor foglal helyet. Magassága 6·2, szája 5·8, öblösödése 8·6, feneke 4 cm.

12. Az előbbihez hasonló, de inkább gömbös formájú példány. Kivitele is egyező, de magassága 6, szája 4·5, hasasodása 8 cm, feneke pedig gömbölyű (V. 6.).

13. Alsó részén hengeralakú, kétszájú edény (V. 8.). Durva iszapolású, pelyvás anyagból készült. Vöröses színű. A 4 cm-es, karimás fenékből, faagszerűen szélesedve halad felfelé a két szájhoz tartozó nyak. Legnagyobb szélességét a tetején éri el, hol a két száj külső pereme egymástól 6·5 cm-re van. A szájak nyílása 2·5 cm. Magassága 7 cm. Az edény azok közt, amelyeket Márton Lajos dr. az Archaeologiai Értesítőben⁴ közöl, a legprimitívebb kivitelű s egészen elűtő alakú.

14. Körömmel díszített, profilált fenekű tál (V. 7.). Pereme magas és

⁴ Arch. Ért. 1909. 154—158. II. Egy sajátságos kőkori edény-alak.

teljesen elűt a kökénydombi tálak formájától.⁵ Kivitele durva. A körömdíszek tervszerűtlenül borítják az egész felületet s csak egy helyen verődnek össze, határozott vonalak mellett. Magassága 13·1, szája 34·5, feneke 13·2 cm.

15. Magas fenekű, díszítetlen tál. Finom iszapolású. Magassága 9, szája 21, feneke 9 cm (V. 13.).

16. Profilált fenekű tál, sűrű bütyökdísszel (V. 12.). Magassága 7·5, szája 27, feneke 7·5 cm.

Nagyon jellemző erre a telepre a sok lábas-edény, amelyeknek kivitele igen változatos. Vannak 3, 4, sőt 12 lábú töredékek is.

17. Körömmel díszített tál (V. 10.). A díszek ezen is ötletszerűen vannak elhelyezve. Oldalán három helyen két-két bütyök van egymás fölött. Peremét erős ujjbenyomások tagolják. Az előbbtől főleg abban különbözik, hogy nem profilált feneke, hanem négy lába van. Az ilyen lábtöredékek igen gyakoriak a telepen s vagy ovális, vagy köralakú átmetszetűk van (VI. 7—9.). Az edény magassága 15·0, szája 38·6, két-két láb egymástól való távolsága 13·5 cm.

18. Félgömbalakú lábas-edény (V. 14.). Igen finom iszapolású, szürke színű. Lábtöredékei a fenékrésszel együtt igen nagy számban fordultak elő a telepen. Magassága 12·0, szája 20·0, lábtávolsága 6·2 cm.

A lábas edények közt, sok figyelmet érdemelnek a szegletes aljú edények. Hogy ezek mennyire el voltak terjedve, a sok töredék mutatja (VI. 10—22.).

19. Négylábú, szegletesaljú edény. A felső részén volt kis lapos tányérka letörött (V. 11.). Igen jó iszapolású, sötétszürke színű. Ovális átmetszetű lábai rendkívül gondosan vannak kidolgozva. A felső részükön lévő két kidomborodás azt a látszatot kelti, mintha állatfejet akarnának ábrázolni. Két-két láb közötti összekötő rész, két-két háromszögű kiemelkedéssel van tagolva. A felső rész edénykéje élesen elvált az alsó résztől. A lábak magassága 5·5, a töredék magassága 7·5, az oldalak 12·5, 13·5 cm hosszúak.

20. Az előbbihez hasonló töredék, hosszában tagolt lábakkal (V. 9.), amelyeknek közeit négy kiemelkedő háromszög tagolja. Láb magassága 5·0, egész magasság 8·0, oldal hosszúság 10 cm.

21. Az előbbiekre emlékeztető kis alak (V. 16.). Valószínűleg gyerekjáték volt s ez a példány mutatja leginkább, hogy ennek az edénynek gyakorlati rendeltetése lehetett; talán mécses volt és nem kultusztárgy. Az edényke kidolgozása nagyon kezdetleges. Ez is négy lábon áll, de a felső tálacská aránytalanul nagyobb, mint az előbbieknél lehetett. Teljes magassága 4 cm, amelyből az első részre 1·5 cm esik. Szája 5·5, az alsó rész szélessége 2·8 cm. Díszítése vagy tagoltsága nincs.

22. Profilált fenekű tál (V. 15.). Festve volt, de eredeti vörös színe

⁵ Dolgozatok. VI. 1930. XIII. és XIV. tábla.

erősen megkopott. A párhuzamosan, kettesével, hármásával lefelé húzódó, fekete színű egyenes vonalak most is jól meglátszanak. Fala vastag, de finom kivitelű. Magassága 15·0, szája 31·5, feneke 10·5 cm.

23. Festett talpcsöves edény (V. 17.). Alapszíne élénk vörös, amelyen szögesen összefutó fehér vonalak szaladnak végig. Magassága 15·0, szája 15·0, feneke 8·0 cm.

24. Az edényfülek (VII. 1—11.) közt bütyökfül egyáltalában nem fordult elő. A fülek elhelyezése kétféle: vagy az edények hossz tengelyével futnak párhuzamosan, vagy a fenékkal, illetőleg a szájperemmel. Ez utóbbi esetben a fülnyílás lefelé néz. Ez a gyakoribb.

Van még a fülek közt egy fajta (VII. 7., 8.), amely aránytalanul kis fülnyílásával és széles hátával, közvetlenül a szájperemen helyezkedik el s az ossarn-badeni kultura edényfüleire emlékeztet.

25. Az edényfenekék (VII. 12—23.) képzése is nagyon jellemző. Az egyszerű profilált fenéktől, a különböző módon képzett és különböző hajlású talpcsövekig, igen nagy változatot mutatnak. Ugyanez áll az edények szájképzésére is.

26. Két pintaderát is találtunk a telepen. Az egyik igen gondos kivitelű (VIII. 1—2.). Felsőrésze egészen a mai pecsétnyomók fogantyújára emlékeztet. A rajtalevő minta, szögletben haladó, de nyugodt vonalvezetést mutat.

A másik nagyon kezdetleges kivitelű, szabálytalan alak (VIII. 3—4.). A felület és felsőrész kidolgozása nagyon gyenge. Mintája egymással keresztben fekvő s szabálytalanul egymás mellé sorakozó vonalakból áll.

27. Sok figyelmet érdemelnek az idolumok. Alakjuk alapján négy csoportot lehet megkülönböztetni.

Az elsőbe azok az erősen steatopigiás darabok tartoznak, amelyeknek test kidolgozása, a far kivételével, nagyon kezdetleges és csak reliefszerű (IX. 4.). Ilyen kettő került elő a telepen. Egyiknek a lábai és a fara van meg, felsőteste hiányzik. A másiknak csak a fara van meg.

A második csoportba két női idolum tartozik, bár ezek közt is van különbség. Egyiknek (IX. 2.) erősen hangsúlyozott keble van. Karja helyén csont van, de már eredetileg ilyennek készült. Feje hiányzik. A hátra is lenyúló haja, mély bevágásokkal van kifejezve s vörösre van festve. Alsó teste hiányzik s így nem lehet megállapítani, hogy egyáltalában ki volt-e dolgozva.

A másik sokkal kezdetlegesebb kivitelű (IX. 1.). Mellei kisebbek. Nyaka, alsóteste és karjai hiányoznak.

A harmadik csoportba három hosszúnyakú idolum tartozik, amelyeknek arcábrázolása mindössze egy kiugró orrból s az ehhez csatlakozó, egyszerű bevágással jelzett szemekből áll (IX. 3., 6., 7.). Egyiknek arcirésze teljesen hiányzik, de a haja annál inkább kifejezésre jut (IX. 7.). A másiknak a haja még a homlokon is ábrázolva van, de hiányzik az egész teste (IX. 6.), pedig, hogy a test is ábrázolva volt, az valószínűnek látszik.

a harmadik példány, egyébként gyengén képzett alakjáról (IX. 3.). Ennek a karjai is ábrázolva vannak, de a test ezen alóli része hiányzik. Valószínűnek látszik, hogy eredetileg megvolt.

A negyedik csoport nagyobb méretű s vastagabb nyakon elhelyezett, durván kidolgozott arcú példányokból áll. (IX. 5. és 8.). Mindkettőnek már eredetileg is csak a nyaka volt meg s teste egyáltalában nem volt kiképezve. Ezt bizonyítja a nyak határozott bevégződése.

Az idolumok analógiáiról a befejező németnyelvű részben még szólni fogunk.

28. Itt kellene még megemlékezni az edényeken lévő díszítésekről, de egyelőre csak utalunk azokra a táblákra, amelyeken az összes díszítőmotívumok össze vannak állítva (XI—XV.). Minthogy azonban e kultúra összefoglaló, németnyelvű ismertetésénél erről, éppen a kopáncsi anyag alapján még részletesen fogunk beszélni, erre a fejezetre utaljuk az olvasót.

29. Ugyanígy utalunk az agyagból készült nehezekek táblájára is (X.) s a részletes tárgyalást szintén az összefoglaló ismertetés számára tartjuk fenn.

II.

A másik telepet, 1932. nyarán, a *kopáncsi* 9. dűlőben, Kovács Pál *tanyáján* tártuk fel. Megjelölésénél tehát a Kopáncs-Kovács-tanya nevet használjuk (1. kép). Ezen a földön van a Pernye-domb, amelyen a dűlőút is keresztül megy. Maga a Pernye-domb, bár tetején igen sok középkori cserép hever, a próbaárkokban, néhány bronzkori cseréptől eltekintve, semmit nem adott. A bronzkori cserepek előfordulása már csak azért is fontos, mert úgy látszik, itt nagyobb területre is kiterjednek s minthogy ez a lelőhely, légvonalban, alig egy km-re van a Kőkénydombtól, ahol szintén találtunk a bronzkor elejéről származó edényeket,⁶ azzal összefüggésben levőnek látszik. Ez nem is meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy a Kőkénydomb melletti ér másik oldalán, pontosan fél km-re az 1929-ben feltárt teleptől,⁷ amazzal egykorú, tiszai-kulturához tartozó telepet találtunk.⁸

A domb közelében azonban, a most említett tiszai-kultúra telepétől 300 m távolságra, ugyanolyan magasságban, de az érparttól távolabb megtaláltuk a csipett cserepekkel jellemzett telepet is, ezuttal a lakás némi nyomaival. Más neolithikus kultúra egyáltalában nem zavarta a telepet, de középkori anyag annál gyakrabban jött elő. Egy egészen szabályos köralakú gödörben, a bronzkor elejéről származó cserepekkel keverten,

⁶ Dolgozatok. VII. II. tábla 6—7. sz. típusok.

⁷ Dolgozatok. VI. 49—158. II.

⁸ Ez a telep nyéllyukas baltával és a bükki III.-ra emlékeztető edényeivel nagy figyelmet érdemel. Közlését e folyóirat IX. kötete számára tartjuk fenn. Feldolgozása most van folyamatban.

találtuk e kultúra emlékeit. Ez a megfigyelés már csak azért is fontos, mert az őszentiváni bronzkori telep anyagával keverten is — egy helyen steril réteggel elválasztva — ugyancsak ezeket a körömmel díszített cserepeket találtuk.⁹

A telepen húzott összes árkainkban, már az első nyomban, megtaláltuk e cserepeket, de a második ásónyom alá csak ott mentek, ahol mélyre-nyúló és szabálytalan alakú gödrök voltak. Ugyanolyan képet nyújtott tehát itt is az egyrétegű elhelyezkedés, mint a Zsoldos-tanyában. Kivétel csak a bronzkori anyagot is tartalmazó gödör, amelynek alakja az Őszentivánon észlelt szabályos lakógödrökkel tökéletesen azonos. A feltárt gödrök közt, látszólag semmiféle összefüggés nincs.

A szabálytalan alakú neolithikus gödrök és a szabályos bronzkoriak egymásmelletti előfordulása erősen gondolkodóba ejt, az utóbbiaknak Sőregi János dr. által adott legújabb magyarázata felett.¹⁰ Nem tudjuk ugyanis elképzelni, hogy a kezdetlegesebb eszközökkel dolgozó neolithkori ember nagyobb felületet bolygatott volna meg ugyanazzal a céllal, amelyet a fejlettebb eszközökkel dolgozó bronzkori ember kisebb felület el-távolítása után elért.

Figyelmet érdemel az a körülmény, hogy ellentétben a Zsoldos-tanyával, itt a sírokat az egyik gödör hulladék anyagába ágyazva találtuk s úgy a sír felett, mint alatta mindenütt megtaláltuk a hulladékot. Ez természetesen nem azt mutatja, hogy ugyanakkor temetkeztek ide, amikor még hulladék gödörnek használták a területet, hanem akkor, amikor már felhagytak vele.

A négy sír egyébként közel egymáshoz, egészen kis területen feküdt. Bár a hulladékoktól nehéz elválasztani a mellékleteket, mégis valószínűnek látszik, hogy volt valami szegényes mellékletük. Valamennyi zsugorítva volt eltemetve s úgy látszik a laza föld természete hozta magával, hogy fenntartásuk kivétel nélkül nagyon rossz volt.

1. sír: 160 cm mélyen fekvő, erősen bolygatott csontváz. Csak a két alsó és felső lábszár maradt meg belőle. Melléklete nem volt.

2. sír: 68 cm mélyen fekvő, kissé bolygatott csontváz. Baloldalán feküdt. Zsugorítása erős. Zsugorítva 87, teljes hossza 155 cm. Északkelet-délnyugati irányítású. Melléklete nem volt.

3. sír: 75 cm mélyen, fiatalabb egyén erősen bolygatott csontváza feküdt. Koponyája hiányzott. Koponyája helyének tájékán négylábú edény töredéke feküdt, amelyben egy hengeres hálónéhezék volt (XVII. 4.).

4. sír: 58 cm mélyen erősen zsugorított fiatal egyén csontváza. Irányítása a 2.-ével azonos. Erősen bolygatott. Melléklete nem volt.

A sírok minden bizonnyal e kultúra hordozóinak maradványait őriz-

⁹ Dolgozatok. V. 74—75. II. és Arch. Ért. 1929. 33—34. II.

¹⁰ Méhkasalakú földbevéjt üregek feltárása Debrecen város téglagyári telepén. Mi volt az üregek rendeltetése? Jelentés. 1931. 43—60. II.

ték meg, bár a néhány bizonytalan melléklet nem sokat mond erről a kultúráról.

A fennebb ismertetett Zsoldos-tanyai lelőhellyel szemben megállapítottuk, hogy itt vesszőre tapasztott sárkunyhókban élt e kultúra embere.

Az egyik hulladékgyűjtő közvetlen közelében megtaláltuk annak a két szabálytalan alakú lakásnak romjait, amelyek közül az egyik 4.50×5.10 , a másik 4×5 m méretű (XVI. felső kép).

Megállapításunk azonban csak annyira terjedt, hogy a pontos méreteken kívül, a sírára tapasztott padozat nyomait is észleltük (XVI. középső kép), több-kevesebb összefüggésben. A padozaton edényen és edénytöredékeken kívül, két kaptafaformájú kőbaltát és nagymennyiségű nehezeket (XVI. alsó kép) találtunk. Ezek között volt néhány, amely nem volt végig lyukas és vörösre volt festve.

Minthogy tetőt, vagy oldalfalat tartó cölöpnek nyomát sem találtuk, valószínűnek látszik, hogy itt is csak egyszerű, letámasztott szarufákon nyugvó kunyhóban lakott e kultúra hordozója.

A nagymennyiségben előkerült anyagból, a csontszerszámok közül hiányoznak azok a jellegzetes simítók, amelyeket a Zsoldos-tanya anyagánál ismertettünk. (I. tábla).

A balták közt nincs átlukasztott példány, de annál feltűnőbbek azok a kaptafa formájú nagy darabok, amelyek az egyik kibontott kunyhóban kerültek elő (II. 16., 18—20.).

A lábasedények töredékei itt is tömegesen előfordultak. A két kiegészíthető darab közül az egyik a már ismert félgömbös forma (XVII. 5.). Kivitele igen finom. Négy lábon áll. A Zsoldos-tanyában talált példánytól csak annyiban különbözik, hogy szája széle nem követi az oldal hajlását, hanem kissé mereven áll. Magassága 14.0, szája 15.5, hasasodása 19 cm.

A másik példány a 3. sírból került elő. Az edény alsórésze kissé benyomott gömbalakú, amelyen szabálytalanul elhelyezett bütykök (a teljes edényen valószínűleg négy) foglalnak helyet (XVII. 4.). Felső részén kissé tölcséresedő nyak van. Kidolgozása az előbbivel egyező. Magassága 20.3, szája 12.0, nyaka 11.0, hasasodása 22.0 cm. Négy hosszúkás átmetszetű lába van.

A négy lábon álló, kisméretű felsőrészes edények közül mindössze négy töredéket találtunk. Ezek közül egy az edény középsőrészből való (VI. 2.), egy ovális alakú, egy erősen csipkézett szélű (VI. 3.), egy pedig egészen egyszerű forma, amelyen azonban vörös festés nyomai látszanak (VI. 1.).

A sok profilált fenék közül, egy, a már említett kunyhóban előfordult öblöshasú, erősen szűkülő szájú, teljesen épen maradt edény, különösen figyelemre érdemes (XVII. 3.).

Az edény oldalán három réteget lehet megkülönböztetni. A legalsó réteg lilászvörös festék réteggel volt bevonva. Ezt egy vékony agyag-

réteg borította, amelyet viszont téglavörös festék takart. Valamennyi erősen kopott és csak helyenként maradt meg.

Az edényen három bütyök volt, amelyekből egy egészen lekopott s a helyén maradt mélyedés mutatja, hogy utólag tették rá az oldalra s csak a rajta keresztülhúzott vékony réteg takarta és tartotta. Magassága 10·0, szája 6·5, hasasodása 16·0, feneke 6·5 cm.

A telepen egyetlen hosszúnyakú idolum töredékét találtuk (VIII. 7.).

Az edények díszítésénél úgy a festéssel, mint a kidomborodó és bemélyedő díszítéssel egyaránt találkozunk. Feltűnő, hogy festés a legdurvább kivitelű, nagyméretű töredékeken is előfordul, amit az eddigiekben hiába keresnénk.

A bemélyedő díszek közt néhány olyan is akad, amelyekkel a Zsoldos-tanya anyagában nem találkoztunk (XVIII. 3., 5., 6., 8., 9., 10., 12., 13., 14., 16.) s amelyeket szintén az összefoglaló részben fogunk ismertetni. Ugyancsak ott lesz szó a bemélyedő díszítésekkel kombinált kiemelkedő díszekről is (XVIII. 4., 6., 7.).

Fel kell azonban hívni már itt is a figyelmet arra a díszített töredékre (XVIII. 1.), amelynek szájrperemén és nyakán, szarvasagancs domborművű ábrázolása látható. Fontos ez a darab főleg azért, mert az eddig előfordult állatábrázolásoknál, ebben a kultúrában, mindig csak egyenes-szarvú ábrázolásokkal találkoztunk.

A nehezekek közt is vannak új formák (X. 4., 7., 9., 11., 18., 24., 26., 27., 28.), amelyeknek újszerűsége leginkább az alakhoz alkalmazott díszítésekben nyilvánul meg. Ezekről is az összefoglaló részben adunk ismertetést.

III.

Vata Ernőnek a *Kotacparton* lévő tanyáján (1. kép), szőlő alá forgatás közben, igen nagy mennyiségű, cserepet és emberi csontokat találtak. A bejelentés utáni előzetes szemle alkalmával megállapítottuk, hogy itt is ugyanannak a kultúrának emlékei fordulnak elő, amelyeket fennebb ismertettünk.

A jövő évi ásatások előkészítése során, Párducz Mihály dr. tanársegéd ásatott e helyen s bár a tanya épületek miatt a telep lakásait nem tudta megtalálni, ugyanolyan jellegű, egyrétegű telepre, illetőleg hulladékgödrökre bukkant, mint aminőt a Zsoldos-tanyában tártunk fel.

A telepen tett megfigyeléseit, amelyek fenti állításunkat igazolják e folyóiratban tette közzé,¹¹ abban az értekezésben, amelynek legértékesebb eredménye abban van, hogy e kor anyagával sűrűn telített földbe ágyazva, kora rézkori sírokat talált, amelyek e kultúrának felső határát igen jól datálják.

Míthogy az ő értekezésének célja elsősorban a rézkori anyag is-

¹¹ A Hódmezővásárhely-kotacparti neolithikus telep és rézkori temető. 49—57. ll.

mertetése volt s a feldolgozott neolithikus anyagot már nem volt ideje közzétenni, az alábbiakban ismertetjük.

Annak ellenére, hogy az ásatás nem összefüggő területrészen folyt, hanem csak próbaárkokban, amelyek a telep jelenléte mellett, annak kiterjedését voltak hivatva megállapítani, mindazok a töredékek, amelyek a többi telepeket, kő, csont és cserép anyagban jellemzik, itt is megtalálhatók voltak. A kiegészíthető edények száma pedig lehetővé teszi, hogy a kultúra típusait, az eddig előfordult anyag összevetésével, pontosabban megállapíthassuk. Mindenesetre szembevetendő, hogy három egymástól távolos helyen nemcsak az előkerült típusok s azok díszítései, de a megfigyelt jelenségek is egyezést mutatnak, ami már magában véve is elég volna arra, hogy erre a külön kulturára nagyobb gondot fordítsunk. A csonteszközök közül itt is hiányzott a nagyon jellemző kanálszerű símító, de annál több volt, az özagancsból készült, hengeresnyelű ár, amelyeket úgy látszik, az említett eszközök tört példányainak nyeléből készítették.

Van azonban egy csonteszközünk, amely eddig egyetlen telepünkön sem fordult elő. Egy agancsból készült, nyéllyukas eszközzel van szó (II. 17.), amelynek lyukasított vége arról tanuskodik, hogy a kisméretű kőékek befogadására és nyélbe erősítésére szolgált. Hossza 22·0 cm. Ovális nyéllyuka $2\cdot5 \times 2\cdot2$ cm átmérőjű. Az agancs átmérője 4·5 cm.

A kőeszközök, néhány kovaszilánktól eltekintve, egyetlen baltával vannak képviselve, amely tipikus trapézalakú s átfúrva nincs (II. 21.).

A lábas edényekből csak töredékek maradtak meg, de ezekből megállapítható, hogy ugyanazok a gömbös formák fordultak elő itt is, mint az előbbi két telepen, de úgy látszik, hogy ezeken a körömdíszítést is alkalmazták.

A négysegletes alsórészű, négylábú edények is megvoltak a telepen. Bizonyítja az az egyetlen lábtöredék (VI. 5.), amelynek erősen stilizált vége s zezzugos díszítése, az eddig ismert példányok közt, ezt a darabot teszi első helyre.

A kiegészíthető edények meglehetősen nagy változatosságot mutatnak:

1. Magas peremű, fordított csonkakúp alakú csésze (XVII. 8.). Tagoltság nincs rajta. Durva iszapolású, rosszul égett. Magassága 6·5, szája 12·0, feneke 10·0 cm.

2. Magas peremű, fordított csonkakúp alakú csésze (XVII. 2.). Az előbbinél sokkal ferdebbirányú oldalakkal. Kidolgozása sokkal finomabb, bár az oldalak nem símak. Színe, éppenúgy, mint az előbbié, szürke. Magassága 5·7, szája 8·5, feneke 4·0 cm.

3. Magasabb csésze, fordított csonkakúp alsó, s kissé ívelő, de hengeres felsőrészrel (XVII. 10.). Jól iszapolt, jól égett, vöröses színű. Feneke jól profilált. Magassága 9·9, szája 14·0, öblösödése 12·0, feneke 6·0 cm.

4. Az előbbihez hasonló alsórészű alak, de felső része erősen ívelt s pereme merőlegesen kihajló (XVII. 7.). Kivitele az előbbiével azonos. Magassága 14·2, szája 17·5, öblösödése 20·5, feneke 8·0 cm.

5. Gömbös formájú edény (XVII. 6.). Lapított gömbhöz hasonló, de erősen profilált, jellegzetesen kiugró fenékkal. Szája kissé kifelé áll. Kivitele igen gondos, színe szürke. Magassága 14·5, szája 17·0, öblösödése 24·0, feneke 8·5 cm.

6. Középsőrészen gömbalakú edény, erősen kiugró, magasított fenékkal s kiemelkedő, kissé kihajlított szájperemmel (XVII. 11.). Jó kidolgozása, sötétszürke színű. Magassága 14·2, melyből a magas fenékre 1·5 cm esik. Szája 10·5, nyaka 9·5, öblösödése 16·5, feneke 8·0 cm.

7. Az előbbihez hasonló zömökebb forma (XVII. 13.). A gömbös forma itt már erősen ellapult. A nyak és száj az előbbinél jóval magasabb. A fenék az előbbihez hasonlóan látszik, de ezt — minthogy kiegészített darabról van szó — nem lehet határozottan megállapítani. Az edény legnagyobb öblösödésén, úgy látszik, négy dudor volt elhelyezve. A dudorok közti részen négy-négy, többé-kevésbé párhuzamosan, lefelé haladó, enyhe bemélyedés helyezkedik el. Kidolgozása az előbbihez hasonló. Színe vöröses szürke. Magassága 10·6, szája 8·3, nyaka 9·5, öblösödése 13·9 cm. Feneke nem mérhető.

8. Tál (XVII. 9.). Erősen profilált fenekű, magas peremmel. A Zsoldos-tanyában talált alakokhoz hasonló. Kivitele igen gondos. Vöröses színű. Magassága 15·7, szája 36·0, feneke 10·8 cm. A magasságból 2 cm az erős, vastag fenékre esik.

9. Tálacska (XVII. 1.). Az előbbihez úgy kivitelben, mint arányokban hasonló alak, de sokkal kisebb méretű. Magassága 6·1, szája 14·4, feneke 5·1 cm. A magasságból 1 cm a fenékre esik.

10. Festett tál (XVII. 12.). Magas fenékkal és aránytalanul magasra nyúló oldalakkal. Vastag vörös festékréteg borítja. Magassága 9·7, szája 17·5, feneke 6·5, fenék magassága 2·3 cm.

Az edények díszítésében mindazokkal a motívumokkal találkozunk, amelyeket az előbbi két telepen megtaláltunk: vagyis festéssel, bemélyedő és kidomborodó díszítésekkel. A néhány, csak e telepen előfordult díszítésről (XVIII. 11., 15., 17.), a németnyelvű összefoglaló részben lesz szó.

De már itt rá kell mutatni arra a schematikus emberábrázolásra, amely egyik, szabályszerű vonalak irányában haladó körömdíszítéses edénytöredéken fordult elő (XVIII. 2.).

Egy idolum és egy pintadera is felszínre jutott a telepen. Az idolum (VIII. 8.) a steatopigiás csoportba tartozik. Erősen féloldalas ábrázolása, de a Zsoldos-tanyaiaktól eltérően, másodlagos nemi jellege is kifejezésre jut. Magassága 4·8 cm.

A pintaderán kissé szegletesen haladó csigavonal mintája van, domború ábrázolással (VIII. 5—6.) s összes eddig előkerült darabjaink közt a legnagyobb. Fogantyúja letörött. Méretei 7·2, illetőleg 6·3 cm.

A hálónéhezékek közt új forma nincs.

IV.

Már az őszentiváni bronzkori telep ásatásai alkalmával felszínre került, körömmel díszített cserepek arra indítottak, hogy ezeknek kronológiájával foglalkozzam. A munka eredményeit az Archaeologiai Értesítőben¹² tettem közzé, megállapítva, hogy „úgy a külföldön, mint hazánkban a körömdíszítéses edények már a szalagdíszes kerámiával együtt jelentkeznek s a külföldön egész a középkorig élnek. Nálunk (a tüzdelt szalagdísz utánozva és helyettesítve) mindig más kultúrával keverten lépnek fel s eddigi leleteink tanúsága szerint, a neolithikum végén, közvetlen a rézkort megelőzően terjednek el leginkább s a bronzkorral együtt meg is szűnnek. Virágzásuk kora, a Tompa által jogosan tiszai-kultúrának nevezett kultúrával egyidőre esik“.

Bár ezt a megállapítást, nagyban-egészen mai napig is helytállónak tartom, legvégső következtetésemet azonban, éppen a fennebb ismertetett új anyag s ennek tanulságain keresztül a réginek újabb átvizsgálása alapján, revideálni kell. Meg kell vizsgálni, hogy csakugyan mindég más kultúrával keverten fordul-e elő ez az anyag s csakugyan a tiszai-kultúrával egyidőre esik-e annak virágzása, vagy esetleg éppen annak egyenes folytatása-e?

A revízió gondolatát azok az újabb leletek érlelték meg, amelyek Móra Ferenc endrődi, Schupiter Elemér Szentcsanakparti, Párducz Mihály dr.-nak Hódmezővásárhely-kotacpart s e sorok írójának Hódmezővásárhely-Kopáncs-Zsoldos-tanyai és Kovács-tanyai újabb ásatásai eredményeként kerültek a szegedi, szentesi, illetőleg hódmezővásárhelyi múzeumokba s amelyeknek anyaga sem a tiszai-, sem a badeni-kultúra jellegzetes edény díszítési módjával egyezést nem mutat.

1. A *rakamazi* leletek anyagát, minthogy újabb adatok nem állanak rendelkezésünkre, nem értékelhetjük újra, de a szentesi Berekhat és Tűzköves-halom leletei egymástól elkülönítve, meglepő eredményre vezetnek.

2. A két lelőhely, egymástól nem nagy távolságra fekszik. A Tűzköves a Kontra-tó egykori keleti partján, a *Berekhat* a tó egyik szigetének északi részén. A két telep közt tehát nincs összefüggés, Farkas Sándor közlései pedig már az anyagban is különbséget tesznek.

A Berek oldalon talált töredékek közt határozottan olyan edénytöredékekről is beszél, amelyek „körömmel eített díszítéssel“, sőt olyanokról is, amelyek „egyes, avagy páros ujjal eszközölt díszítéssel“ voltak ékítve.¹³ A hivatkozott ábrán ugyan, a szövegben is említett, náddal készített bemélyedő kördíszek vannak, amelyek ezekkel a körömmel díszített cserepekkel együtt szoktak előfordulni, de nincs okunk feltételezni, hogy körömmel díszítetteket is ne talált volna.

¹² 1929. évf. 23—34. II.

¹³ Arch. Ért. 1889. 253. I.

Feltűnő, hogy leírásában más díszítést nem említ, holott, ha ilyeneket látott volna, mint az egyik későbbi közléséből is látszik, aligha hagyott volna említés nélkül.

A Tűzkövesről szólva viszont „zeg-zugos, cikk-cakkos“ díszítésekről beszél,¹⁴ de a köröm díszítéses cserepekről egyáltalában nem. A leleteket, mint maga írja, a Nemzeti Múzeumnak ajándékozta „Szegevári kőkori leletek“ címen.¹⁵ Valószínű tehát, hogy a két lelőhely, az egyszerre leltározott¹⁶ anyagban már nem lett elkülönítve s így a pontatlan feljegyzések alapján, tévesen került a szakirodalomba.

Világos tehát, hogy a két lelőhely közül, csak a Tűzkövest lehet a tiszai-kultura eddig ismert művelődés körébe sorozni, a másik — az alábbiakban meghatározandó, körömdíszítésekkel jellemzett — kulturkörbe tartozik. Hangsúlyoznunk kell, hogy Farkas Sándor nem ásatott, csak gyűjtött s így ennek a külön választásnak, kizárólag tipológiai alapja van.

3. Másik lelőhelyünk a Milleker Bódog által feltárt *szerbkeresztúri* telep. Ennek a telepnek az anyaga, mint az a képről egyszeri rátekintésre is látható (XIX—XXII.) nem egyöntetű. Már hivatkozott dolgozatomban jeleztem volt, hogy „anyagában erős neolithikus reminiscenciák vannak, de a közölt edények egyrésze azokra a formákra emlékeztet, amelyeket a szegedi városi múzeum a sövényházi rézkori leletek közt őriz“.

A lelőhely leírásának¹⁷ beható tanulmányozása arról győz meg, hogy a szerbkeresztúri telep háromrétegű, amelyek közül Milleker, csak a legfelső réteg anyagát különbözteti meg, s ezt tévesen nevezi „második“ rétegnek. Ennek a rétegnek késő bronzkori és népvándorláskori anyaga nem érdekel bennünket. „A két alsó rétegből előkerült praehistorikus régiségek“ azonban, több figyelmet érdemelnek. Ezeket ugyanis, feltétlenül, két különböző kultura anyagának tekintjük.

Ezek közül azok az edények, amelyek a szegedi múzeum fenthivatkozott anyagára emlékeztetnek, legjobb esetben aeneolithikus eredetűeknek tekintendők, a bütykös és talpcsöves edényekkel együtt (XX. 27—31., XXI. 35., 36., 38., 39b., XXII. 32. és 39a.). Van azonban itt a badeni-kultura kétosztású edényeire emlékeztető, de díszítetlen edény is, amelyet Bayer is említ¹⁸ (XXI. 37a., 37b.).

A lábas edények¹⁹ (XXII. 41., 42., 46.), a paradicsom (XIX. 14—15.) és hengeralakú (XIX. 16.) hálónéhezékek, a kanálszerűen szélesedő csonatok (XIX. 9.), a rátétekkel és körömbenyomásokkal díszített edények (XX. 24—26.), a trapézalakú balták (XIX. 4., 6.) azonban ugyanabból a kultu-

¹⁴ Arch. Ért. 1892. 69. 1.

¹⁵ U. ott. 3. jegyzet.

¹⁶ Arch. Ért. 1890. 79. 1.

¹⁷ Arch. Ért. 1894. 300—305. II.

¹⁸ Eiszeit und Urgeschichte, 1928. 78. 1.

¹⁹ Közeli analogiáját lásd: Wace—Thomson, Prehistoric Thessaly, 89. 1. 42d.

rából vannak, mint a berekháti leletek. Véleményünk szerint ez a kultúra itt is elkülöníthető; a tiszai-kultúra eddig ismert anyaga pedig erről a telepről teljesen hiányzik. Fontos ez azért is, mert ez az elkülönülés stratigrafiailag is alátámasztható lett volna, ha a „két alsó réteg“ az ismereténél kellő elbánásban részesült volna.

4—5. A Kisléghy Nagy Gyula által leírt *bukova-pusztai* lelet²⁰ anyaga is revízióra szorul, az újabban feltárt anyag megfigyelése alapján. Ezeket a leleteket — a Szarvas-szapannosi analógiák megtévesztő hatásaként — a szalagdíszes edényekkel egyidejűeknek jeleztük, holott csak az analógiaként hivatkozott leletben fordult elő egyetlen szalagdíszes töredék, amelyre később még visszatérünk. Itt ez a díszítésmód teljesen hiányzik s az egész egyrétegű telep teljesen egyöntetű emlékeket tartalmaz. Ez volt hazánkban az első telep, amely a körömmel díszített cserepekkel jellemzett kultúra anyagát, háborítatlanul szolgáltatta és pedig két különböző helyen, a IV. és VI. halomban, teljesen azonos leletekkel.

Ebben az anyagban nemcsak a tervszerűtlenül szétszórt, egy körömmel, vagy két köröm összecsapása által keletkezett díszítésekkel (XXIII. 3., 9., 11., 12.), hanem tervszerű beborításokkal (XXIII. 1.), és szalagszerű vezetésekkel is (XXIII. 2., 4., 5.) találkozunk. Megvannak itt a sűrűn kiemelkedő rátett díszítések (XXIII. 6., 7., 8.), a köralakban elhelyezett s ujjbenyomásokkal tagolt kiemelkedések (XXIII. 11., 12.), a kidudorodó korongok (XXIII. 9.), lyukasztott bütykök (XXIII. 10.) éppenúgy, mint az ujjbenyomásokkal tagolt patkóalakú kidomborodások (XXIV. 13.). Előfordul a csőtalp, nagyon kis bemélyedéssel (XXIV. 14a., 14b.), a szalagfülek (XXIV. 16., 17.), a szegletes alsórészű, négy lábú edénykéék, kis csészécskével (XXIV. 18., 19.) és a lapított fenekű, körteformájú, erősen elszűkülő szájú, kis edényke is (XXIV. 15.). A paradicsomalakú hálónéhézék is tömegesen jöttek elő.²¹ A másfélezer átvizsgált cserép között egyetlen egy sem volt, amelyiken a tiszai-kultúra zezzug vonalas díszítése előfordult volna. Hiányzott ez nemcsak a IV., de a VI. halomban is, ahol az előbbihez hasonló anyag között egy bütyökfüles tál (XXV. 1:2.), és egy nagyméretű edény (XXV. 2., 3.) került elő, mindkettő körömdíszítéses szalagokkal. Az utóbbin kidudorodó félkörök és tökéletlen spirálisok alkották a díszeket. Festett cserép csak egy volt az egész telepen, ez is monochrom festésű, külső és belső oldalán egyaránt pirosra festve. Ugyane halomból került elő egy nagyobb edénytöredék, amelyen egy dombművű ábrázolású szarvas-állat féltöredéke maradt meg.²²

6. Az ugyancsak Kisléghy Nagy Gyula által feltárt *óbessenyői* telep²³ rövid ismertetésénél kifejtettem, hogy „a körömdíszes edények is

²⁰ Arch. Ért. 1907. 266—279. II.

²¹ Arch. Ért. 1907. 275. I.

²² U. ott, 279. I.

²³ Arch. Ért. 1909. 146—154. és 1911. 147—164. II.

ugyanabban a rétegben fordulnak-e elő, mint a szalagdíszesek, nem lehet megállapítani, mert dacára annak, hogy a telepen három kulturréteg volt, az anyag nincs a rétegek szerint különválasztva. Így még azt sem tudjuk eldönteni, hogy a legalsó, vagy a legfelső réteg adta-e e cserepeket? Pedig itt igazán fontos volna, mert az edények tipológiája igen nagy időbeli eltérést mutat. A legrégebbiek a szalagdíszes kerámia anyagát őrizték meg, a legfiatalabbak pedig, úgy az apró bütykös, mint a talpcsöves töredékek révén, a rézkor elejére mutatnak²⁴.

E megállapítás csak annyiban szorul revízióra, hogy újabb ismereteink alapján meg kell kísérelnünk a koronként való szétosztást. Nézzük azonban először Nagy Gyula megállapításait.

„A halomban három tűzpad-régiót tártam fel — írja — u. m. az említettem legalsót 2.5 méter mélyen, azután felfelé a másodikat 1.5 és végre a harmadikat cca. 0.5 méter mélységben a mai felszíntől számítva“. „Már az első foglалás szintjén nagy rendetlenség uralkodik a halomban, ami felfelé mindjobban fokozódik, anélkül, hogy ezt a későbbi bolygatásoknak kellene tulajdonítani“. „Idők folyamán mind több és több korom, hamu, konyhahulladék, szóval szemét és piszok gyűlt össze a kunyhók körül és kunyhókban, ami végre arra kényszerítette a lakókat, hogy a telepet újra rendezzék. Ez meg is történt. A szemétdombokat széjjel teregették s közben új földet hordták fel . . .“²⁴

„E rendezési művelettel együttjárt a kunyhók lebontása és újból való összeállítása, aminek szükségszerűen kellett megtörténnie, mert az első és második tüzelési réteg közötti távolság egy métert tesz ki, vagyis ennyivel lett a telephely magasabb, mikor az őslakók, az említett körülmények által indítatva, a földszintről, mintegy a halom első emeletére vultak fel existenciájukat folytatni“.

„A helycsere aztán még egyszer megismétlődött, . . . amidőn egy méterrel emelve a halom magasságát, a harmadik tüzelési réteg szintjén állapotok meg. Ennél magasabbra már nem haladt a telep, amit az is bizonyít, hogy a legfelső lakóhelyen teljesen ép, egész tűzpadokat ástam ki, míg a két alsón ezeknek csak széthányt, vagy megbolygatott roncsai maradtak vissza“.²⁵

Kisléghy Nagy Gyula igen jó megfigyelőképeségű ásató, aki a nagy összevisszaságban is felismerte, a telep hármastagozódását. Nincs tehát okunk arra, hogy el ne fogadjuk azt az állítását is, hogy a rétegek ugyanazt az anyagot szolgáltatták. De ennek magyarázatát az ő okfejtésében nem találjuk meg.

Mi úgy látjuk, hogy a telep bolygatott és ez a bolygatás a különböző időkben idetelepedett kulturák településében leli magyarázatát. Igen jól el tudjuk képzelni, hogy a legrégebbi kulturát jelentő legalsó rétegnek hul-

²⁴ U. ott, 149. l.

²⁵ U. ott, 149. l.

ladékára hordott földön megtelepedett második kultura embere, hulladékait az alacsonyabban fekvő tűzhely törmelékekre dobálta, amely idővel jelentékenyen magasabbá lett s a harmadik kulturát képviselő ember lakásának elhelyezésére vált alkalmassá, aki a letelepülés alkalmával ki- egyengette a területet s ekkor nemcsak a két első, de a harmadik kultura anyagát is összekeverte. Így aztán nem vízszintesen nyugvó, hanem erősen hullámvonalas rétegek keletkezhettek, amelyekből a különböző kulturákhoz tartozó leletek, látszólag egy szintből kerültek elő. Ennek a megállapítása az ásatásnál igen nagy gyakorlatot kíván és igen nehéz munka elé állítja az ásatót.

Az anyag határozottan három kulturát képvisel, amelyeknek típusai, utólag is megmutatják a telep rétegződését. Bizonyára voltak a telepnek egyes részei, ahol vagy az egyik, vagy a másik kultura volt inkább képviselve, de ez, akkora — egyöntetűnek látszó — telepen, könnyen elkerülhette a figyelmet.

Ezeknek előrebocsátása után lehet csak megismerkednünk a telep rendkívül gazdag anyagával.

A tiszai-kultúra jellegzetes zegzugos díszítése (XXX. 9.), amelynél a „szalagdísz zig-zeg vonalban halad és hosszúkás betűzdelésekkel van kitöltve, Óbessenyőn ritka”.²⁶ Előfordult ugyan a meanderszerű szalag is egy orsógombon (XXIX. 20.). Idetartozónak kell tekintenünk azt a töredéket is (XXIX. 15.), amelyen párhuzamosak közt bemélyedő pontok szolgálnak térkitöltőül. Talán ide sorolhatjuk még azt a két edénylábát (XXIX. 4—5.), amelyek e kultura kisplasztikájának emlékei.

A felsorolt és képen is bemutatott darabokon kívül, a leírásban sem találkozunk e kultura emlékeivel, pedig nem tudjuk elképzelni, hogy ha ezek a tetszetős és jellegzetes darabok megletek volna, képeket, vagy említést ne találnánk róluk, mert ezeknek jelentőségét s az anyagtól való különbözőségét Nagy Gyula feltétlenül fel ismerte volna. Legyen elég e tekintetben arra a jegyzetre hivatkozni, amelyben a szerbcsanádi telepre utalva, megjegyzi, hogy az „agyagművesség teljesen elűt az óbessenyőtől”.²⁷

Képviselve vannak a telepen azok a fiatalabbkorú edények is, amelyekről fennebb, a szerbkeresztúri leleteknél volt szó (XXXI. 1—4.) s amelyek éppenúgy elűtnek a telep legnagyobb részének stílusától, mint az a talpcső töredék (XXXI. 10.), amelynek rézkori formájához kétség nem fér.

Ha a rétegeket valóban külön lehetne választani, véleményünk szerint az utóbbi leletek a legfelső, az előbb ismertetettek a legsőbe volnának sorolandók. A középső réteg leletei adják meg a telepnek teljes karakterét. Éppen ezért, ezeket részletesebben kell tárgyalnunk.

²⁶ Arch. Ért. 1911. 152. l.

²⁷ U. ott, 163. l. 2. jegyzet. Az őscsanádi anyag képét lásd Tompa: A szalagdíszes agyagművesség kulturája Magyarországon, XLIV. tábla.

Az edények díszítésénél bemélyített és plasztikus díszekkel találkozunk. A plasztikus díszek az edények oldalán elhelyezett bütykökből (XXXI. 5—8., XXXIII. 1., 5., 6.), vagy különböző minták szerint elnyúló kiemelkedésekből állanak (XXIX. 12., 13., XXXIII. 6.). A bütykök elhelyezése, vagy az edények öblösödő részén, vagy tervszerűtlenül szét-szórva történt. A kiemelkedések néha U alakban (XXXIII. 6.), néha patkóalakban (XXIX. 12.), néha spirálisalakban (XXIX. 13.) mennek s mindenkor benyomásokkal vannak díszítve. Ezeket a benyomásokat vagy ujjal, vagy valami kerek vessződarabbal csinálták. Vannak olyan edények is, amelyeken a kiemelkedő rész félholszerűen helyezkedik el (XXXIII. 4.), mint azt egyik bukova-pusztai leletnél is láttuk.

Van még a plasztikus díszítésnek más fajtája is, de ez mindenkor egy egészen speciális, de ezt a kultúrát mindig erősen jellemző edényeknél fordul elő s így vele majd azok ismertetésénél foglalkozunk.

A benyomott díszítések közt a tervszerűtlenül bevágódó félkörökkel, egyenes vonalakkal kombinált hálós mintákkal (XXXI. 12.) és körömdíszítésekkel találkozunk. Van olyan edénytöredék, amelyik ezeket a mintákat egyesítve mutatja (XXX. 10., 13.). Ezen úgy az egy-, mint a két-körömmel készített körömdísz megállapítható, de az egykörömmel való díszítés magában is gyakori (XXX. 10—12.). Ez a díszítés néha az egész felületet kitölti (XXX. 10.), tervszerűtlen elhelyezkedéssel, néha csak a nyak körül húzódó szegély formájában jelentkezik (XXX. 12.), néha a nyaktól lefelé, sűrű egymásutánban sorakozik (XXX. 11.). Vannak darabok, amelyeknél sűrű vonalakban jelentkezik s párhuzamosan haladva az egész felületet beborítja (XXIX. 14.), de mint a leírásból tudjuk, ezek a vonalak sokszor kispórolt szalagokkal váltakoznak.²⁸

Ezek a minták vezetnek vissza a kultura java darabjaihoz. Azokat értem ez alatt, amelyeknél a körömdísz még tervszerűen alkotott minták szerint helyezkedik el s vonalvezetésében a tiszai-kultura már hanyatló díszítésmintáit igyekszik utánózni (XXXI. 6., XXXIII. 5., 6.).

A díszítések között kell megemlékezni a fényesre símított és vörösszínrel festett edényekről is, amelyek itt ritkán fordulnak elő. A festett edényeknél nyoma sincs a mintának, tehát határozottan monochrom festéssel van dolgunk.²⁹

Az edény formák külön ismertetése helyett — amelyekről lejjebb úgy is tüzetesen lesz szó — legyen elég a XXVIII. táblára hivatkozni, ahol a kisebbméretű edények képe található, míg a nagyobb méretűeket a XXXI. 6., 8., 11. és XXXIII. 1—6. ábrák mutatják be.

A bemutatott edényeken sehol sem találkozunk olyan fülekkel, amelyek hajlásuknál csúcsosodnának. A kúpos fül is ritka (XXIX. 9.) s valószínűleg nem is tartozik ebbe a kultúrába. Annál gyakoribb a széles, vas-

²⁸ Arch. Ért. 1911. 152. 1.

²⁹ U. ott, 150. 1.

tag szalagfűl, amely leggyakrabban a szájjal és fenékel párhuzamosan, tehát lefelénéző fülnyílással helyezkedik el (XXVIII. 12., 13., XXIX. 8., XXXI. 11., XXXIII. 3.).

Az edények fenék kiképzésében nagy változatosságot találunk. Vanak lapított fenékek, amelyen semmi tagoltság nincs (XXVIII. 6., 8., 9., 13., 14.), jól profilált fenékek (XXVIII. 7., 10., 11., 12., 17., XXXI. 6., 8., 12., 13., XXXIII. 1—6.), csőtálpak (XXVIII. 2., 3., 4., 5.), csipkézettészélű profilált és csőtálpak (XXX. 7., XXXI. 14., 15.) és lábas edények (XXVIII. 18., XXXI. 5., XXXII. 1., 2.). Ez utóbbiak erősen jellemzik e kultura anyagát.

Van az edények közt egy csoport, amelyet a kultuscélokat szolgáló tárgyak csoportjában szokás emlegetni, amelyeket azonban elég gyakori előfordulásuk s kisebbitett alakjuk miatt aligha lehet e csoportba utalni. Ellene mond ennek az a körülmény is, hogy az eddig előkerült példányok nem lakásokból, hanem mindég kizárólag hulladékgödrökből kerültek elő, ami csak nehezen egyeztethető össze azzal a kegyelettel, amely az ilyen tárgyak irányában szokott megnyilvánulni.

Ezek az edények rendszeren szegletes alapon, három, vagy négy lábbon állanak. Felsőrészük kisméretű csészeszerű edényke, amely — ha csakugyan volt gyakorlati rendeltetése — csak mécses lehetett. Ép példányok nem kerültek elő a telepen. Töredék annál több. Kivitelük a legprimitívebbtől (XXX. 6., XXIX. 17., 19.) a legdíszesebbekig (XXIX. 16., 18., XXX. 1—5.) változik.

A rajtuk levő díszítések leginkább kiemelkedésekből állanak. Ezek közt találunk háromszöges, köralakú, egyenes- és hullámvonalas rátéteket. Egyik-másiknál egész állatfej alakot mintázott az alkotó fantáziája.

Van köztük olyan is, amelyiknél a felső edényke nem rátétszerű, hanem a lábakkal kombinált szerkezetnek szerves része (XXX. 4., 5.). Ezek a példányok éppen úgy rámutatnak e tárgyak déli eredetére, mint a hosszúnyakú, külön fejnélküli idolum (XXIX. 3.), amelynek arcát csak a kiálló orr és a bevágással képezett szem jelzi az egyforma vastag nyakon. Ugyancsak déli eredetre vall az egyetlen pintadera is (XXIX. 6.), amely a testfestésnek egyetlen bizonyítéka a telepen, a vörösfestékekkel talált csontvázakon kívül.

A hengeres (XXXII. 4—8.) és u. n. paradicsomformájú nehezekek éppen úgy a lakosság halász-vadász foglalkozása mellett bizonyítanak, mint a tömegesen előkerült kagylók és halcsontok.

Nem volna teljes a telep képe, ha különös hangsúllyal meg nem emlékeznénk azokról a különös alakú csonteszközökről, amelyek szintén ezzel a kultúrával fordulnak elő (XXVII. 2—8.).

Jellemző a telepre a sok trapézformájú kőbalta, amelyek közt előfordul néhány átfúrt példány is. Ezek azonban, éppen úgy, mint a másalakú nyéllyukas példányok, nem tekinthetők e kultura emlékeinek (XVI.).

7—9. A *Szarvas-szappanosi* telep anyagát részletesen megvilágított-

tuk abban a dolgozatban,³⁰ amelyben először hívtuk fel a figyelmet erre az önálló kulturára s megállapítottuk, hogy az a tiszai-kultura harmadik periodusának tekinthető. Az ott megállapított többi kultura nem tartozik e dolgozat keretébe, mert azok, ámbár Szarvas területéről származnak, de egymástól távolieső helyekről s több kultura idejéből. Ezt a telepet Krecsmarik Endre tárta fel, a város határában lévő szappanosi szőlőkben. Ő maga megállapította,³¹ hogy a telep egész anyaga a bukova-pusztai és óbessenyői telepek leletanyagával egyező. Ezt a helytálló megállapítását csak azzal kell kiegészítenünk, hogy ameddig a bukova-pusztai anyaggal tökéletesen egyezik, addig az óbessenyőinek csak ama részével, amelyet fennebb behatóan ismertettünk. A tiszai-kultura eddig ismert anyaga csak egyetlen edény darabjaival van itt képviselve. Az aeneolithikum jellegzetes edényei pedig teljesen hiányoznak. A telep anyaga, különösen a kellő figyelemre méltított töredékek révén, sokkal változatosabb képet mutat, mint az eddig ismertettek s egyöntetűségét semmi sem zavarja. Krecsmarik megállapítása szerint éppenúgy egyrétegű, mint a bukova-pusztai.

Az edények díszítésénél, akárcsak az eddigiéknél, a festés, kidomborítás és mélyítés játszik szerepet. A festés vagy vörös, vagy (egy esetben) sárga okkerrel történt, tehát itt is monochrom festéssel van dolgunk; mintás festés itt sincs.

A mélyített díszek közül a hálószerűen vezetett egyenes vonalakkal (XXXV. 57., 59—63.), a félkörívesen hajló bemélyedésekkel (XXXV. 55., 56.), a benyomott körökkel (XXXV. 71., 72.), a kisebb és nagyobb bemélyedő pontokkal (XXXV. 73—76.) találkozunk a leggyakrabban. Az egyenes vonalak néha csak határvonalul szolgálnak, amelyeknek között szabálytalan bemélyedések töltik ki (XXXV. 53., 54.). Néha ezek a vonalak tervszerűtlenül kombinálódnak a körömdíszítésekkel (XXXV. 52.), amelyek a töredékek túlnyomó nagy részén megtalálhatók (XXXV. 45—48.). Ezek között úgy az egy körömmel, mint a két körömmel díszítettek is előfordulnak. Ez utóbbiak adják a V formájú díszítéseket, amelyek azonban az ábrákon nem tűnnek fel eléggé.

Érdekes példái e díszítésnek azok a hosszan elnyúló, egészen a tűzdelt szalagdíszes edények mintáit utánózni látszó darabok, amelyek a tiszai-kultura hanyatló díszítési mintáival vannak kapcsolatban s amelyeknek egyrésze a kalász alakjára emlékeztet (XXXVI.).

A kiemelkedő díszítések közt a durva, elmosódottszerű csomók (XXXV. 79.) és a határozott alakú bütykök (XXXV. 80—81.) éppenúgy előfordulnak, mint a bemélyített közepű kiemelkedések (XXXV. 86.) és az egymással párhuzamosan haladó, meg-megszakadó kiemelkedések (XXXV. 88.). Vannak hullámvonalasan haladó kiemelkedések is, amelyek-

³⁰ Dolgozatok, VII. 61—73. II. A neolithikum Szarvason.

³¹ Arch. Ért. 1915. 11—43. II. és Óskori nyomok Szarvas területén s a szappanosi neolith-korú telep. Szarvas, 1915. 36. I. 3. tábla.

nek gerincén bemélyedés fut végig (XXXV. 89., 90.), egyébként pedig körmdíszítéses vonalakkal vannak kombinálva. Vannak töredékek, amelyek a bütykök sűrűn egymás mellé sorakozva foglalnak helyet (XXXV. 91.), de azért nem lehet határozottan bütyökfülnek tekinteni.

Gyakori az olyan kiemelkedés, amely ujj-, vagy vesszőbenyomásokkal van díszítve, ami a dísznek egész láncszerűséget kölcsönöz (XXXV. 92., 93. és XXXVI. 94—96.). Ezek közt mindenestre sok figyelmet érdemel az a darab, amely nemcsak aránytalan nagy méretével tűnik fel, hanem azzal a csészeszerűen kiképzett kiemelkedéssel is, amely e láncok érintkezési pontjában van elhelyezve (XXXVI. 96.).

Az edényfenékek itt is vagy lapítottak (XXXIV. 1., 3., 7., 9., 27.), vagy erősen profiláltak (XXXIV. 4., 5., 6., 8., 10., 30., 31.). Vannak darabok, amelyek teljesen hengeresen emelkednek ki (XXXIV. 32., 33.). Nem ritkák a homorú fenékek sem (XXXIV. 29., 34., 35.), amelyek a talpcsövekhez vezetnek át (XXXIV. 39—42.). Nagyon jellemzőek az itt is előforduló lábas edények (XXXIV. 2., 25., 43., XXXV. 82—85.) és a csipkézettszélű fenékek (XXXIV. 38.).

Bütyökfüllel itt sem találkozunk, de az átfúrt kúposfül (XXXIV. 27a.) éppenúgy megvan, mint a szalagfül (XXXIV. 27b., 27c.), de nem azokkal a jellegzetes formákkal, amelyek a tiszai-kultúra többi periodusát jellemzik.

Az edényformák közt figyelmet érdemelnek a különböző alakú tálak (XXXIV. 4—6., 8., 9.), a különböző méretű tojásdad edények (XXXIV. 1., 3., 7., 10.), a gömbösformájú lábas edények (XXXIV. 2.). Néhány nyaktöredék erősen magasnyakú, valószínűleg gömbölyű alsórészű edényre enged következtetni (XXXIV. 11—13.).

A szegletes alsórészű, négylábas edény, néhány lábtöredékkel van képviselve ezen a telepen (XXXIV. 44.). Az idolplasztikának és pintaderának nyoma sincs.

Van azonban egy töredék, amelyen éppenúgy, mint Bukova-pusztán egy szarvas-állat plasztikus feje maradt meg, benyomott díszekkel (XXXVI. 4.).

Mint nagyon jellemző dolgot kell megemlítenünk a paradicsomalakú és hengeres hálónéhezékeket (XXXVI. 97—112.), azzal a jelenséggel együtt, hogy a kagyló és halcsont itt is igen nagy tömegekben fordult elő.

Ez a kultúra tehát itt is önállóan lép fel, és pedig három lelőhelyen. Úgy mint a *szappanos*i szőlőkben, a *halez-cigányéri* és a *halásztelki* telepeken.

10. Területileg ide tartozik a *Mezőtúr* területén fekvő, de közvetlenül a szarvasi határral érintkező *Kovács-halom* is, amelynek anyaga — a meglehetősen hézagosan fennmaradt feljegyzések alapján — szintén e korba osztható.³²

³² Dolgozatok, VII. 62., 63. II.

11. Fenthivatkozott dolgozatunkban *Ószentivánról* szólva³³ megállapítottuk, hogy az ott talált körömdíszítéssel cserepek a neolithikumba vezetnek bennünket. Mint jeleztük volt, ezeket a cserepeket a feltárt nyolcvan gödör közül, csaknem mindegyikben megtaláltuk. A kisebb töredékeket a feltározásnál természetesen nem vettük figyelembe, de még így is elég nagy számmal vannak gyűjteményünkben képviselve.

Őrizzük ezeket a Szél Antal földjén ásott próbaárok II., III. és VII. gödreiből, ahonnan egész a középkorig menő vegyes anyag társaságában kerültek elő; de megvolt, a kronológiai megállapításokra nézve fontos 13. gödörben is, amelyről még beszélni fogunk. Megvolt a község földjén ásott a) jelzésű gödörben s az itt feltárt későbbi égetőkemence falában. Ugyancsak megtaláltuk a telep feltárásakor az 5., 10., 12., 23., 26., 28., 38., 47., 56. és 59. gödrökben, tömegesen. A többi gödrökben csak szórványosan fordult elő. Ezek közül főleg a 26. gödör érdekel bennünket.

A II. gödörben, csótálpú edénnyel (XXXIX. 2:7., 8.), a III. gödörben seprős és hálószerű vonalas díszítésekkel együtt fordult elő. A kemencében finomabb, simított cserepekkel együtt (XXXVIII. 3:1—3.), amelyek azonban még mindig nem mondanak ellent a neolithikus eredetnek. Az a) gödör anyagában, lefelé húzott, köröm- és ujjnyomatos cserepeken kívül összevissza haladó vonalmintás cserepek voltak (XXXVIII. 2:4—9.), amelyek közt határozottan bronzkori jellegű cserepek is előfordultak.

Az 5. putri anyagában a felső részekben középkori edények, alól pedig, durva iszapolású vastag cserepek voltak. A 10.-ben cserepeink egy idetartozó lapos tál töredékeivel együtt kerültek elő (XXXIX. 4:1.). A 12.-ben marha és halcsontokon kívül, csak ezek a durva cserepek voltak. A 23.-ban bronzkori cserepekkel keverten feküdtek, éppenúgy, mint a 28.-ban. A 38.-ban csont és agancs társaságában találtuk. A 47.-ben és 59.-ben is előfordult. Az 56.-ban középkori cserepekkel vegyesen került elő.

A 26. putri kizárólag e kultúra cserepeivel volt megtöltve (XXXIX. 3.), amelyek közt a durva bütyköket és benyomkodást éppenúgy megtaláljuk, mint az egy és két körömmel díszített darabokat. Sőt a két körömmel díszített vonalas darabokkal is találkozunk (XXXIX. 3:1.), még pedig azzal a fajtával, amelyiken e vonalak közei, szétszórt csipett díszekkel vannak kitöltve. Most már meg tudjuk fejteni, annak az átfúrt csontnak a rendeltetését is (XXXIX. 3:14.), amelyről akkor nem tudtunk felvilágosítást adni. Ezt sem tekinthetjük másnak, mint a csontgyűrű gyártási hulladékának, amely a neolithikumban, ha nem is ebben a kultúrában, úgy Csókán,³⁴ mint Kökénydombon³⁵ előfordult.

Hogy ez a gödör teljes anyagával, a neolithikumból ennyire háborítatlanul maradt meg, az a telep többi részének erős keveredettsége mel-

³³ Mindezekre lásd részletesen a Dolgozatok IV. 148—237. és V. 52—78., továbbá az Arch. Ért. 1929. 24—34. lapjait.

³⁴ Dolgozatok, I. 22. l.

³⁵ Dolgozatok, VI. III. tábla.

lett meglepő volna, ha később, ez a jelenség — ránknézve igen fontos körülmények közt — meg nem ismétlődött volna.

Ez az ismétlődés a Szél Antal földjén feltárt 13. gödörben történt, ahol a következőket figyelhettük meg. A gödör felsőrésszét egy 20 cm vastag, égett réteg választotta el az alsótól; ebben a rétegben égett föld, korom, megszenesedett csontok és temérdek halpikkely volt. A réteg feletti anyag finom kivitelű töredékek mellett igen sok aeneolithikus jellegű, apró büttyökkel díszített töredéket tartalmazott. Az alatta levő részben pedig durva anyagot találtunk, amelyben a csipett cserepek éppenúgy előfordultak, mint a nagy büttyökkel díszítettek (XL.).

Leginkább talak fordultak elő a gödörben. Azok is durva kivitelűek (XXXIX. 1:3. és 4:1—3.). Van köztük olyan is, amely a Szarvas-zsappanos telepen is előfordult (XXXIV. 6.). De vannak csőtálpú edények és szalagfülek is. Ez utóbbiak közt olyanok, amelyeknek elhelyezése kétségtelenül a fenékkal, illetőleg a szájjal párhuzamos volt.

Ennek a gödörnek fontossága abban van, hogy e kultúra korára nézve felvilágosítást nyújt, amikor pontos stratigráfiával közvetlenül az aeneolithikum elé teszi azokat. Hangsúlyozni kívánjuk, hogy az egész telepen, bár ezek a neolithikus vonatkozások nagy tömegekben kerültek elő, szórványos leletekben is, sehol nyomát sem lehet látni a tiszai-kultúra többi periodusára emlékeztető daraboknak. Pedig ezek, alig fél kilométer távolságra telepüinktől Ószentivánon is előfordultak, mint azt Bálint Alajos dr. tanársegéd 1932. év őszén megfigyelte s emlékeit az intézet számára megmentette.

Ez év őszén, az államvasutak mérnöksége, nagyobb szabású földmunkálatokat végeztetett itt s ez alkalommal a tiszai kultúra emlékei is előkerültek, még pedig rendkívül gondos kidolgozásban, azokkal a díszítő elemekkel, amelyek a tordosi kerámiát is jellemzik, de amelyek a Tisza mentén több helyen is otthonosak.³⁶ Nagyon figyelemreméltó az a körülmény, hogy ezekkel a cserepekkel viszont, a csipésekkel díszített kerámia nem fordult együtt elő. A két hely közt pedig alig pár száz méter távolság van.

A fenti telepnek aeneolithikus vonatkozásait mutatja az a virág-cserépfarmájú edény is (XXXVIII. 1:5.), amelyhez hasonló darabok Bodrogkeresztúron³⁷ s újabban Kotacparton is előfordultak; az utóbbi telepen, neolithikus cserepekkel keverten.

11. Keveredés nélkül fordult elő e kultúra, a kecskeméti múzeum által feltárt *Tiszaug-tóparti* telepen, ahol a hálószerűen vezetett vonalak mellett, az egy és két körömmel tervszerűtlenül díszített edények éppenúgy előfordultak, mint a két körömmel díszített, vonalas minta. Az edényformák közül a félgömbös, lábas edények, éppenúgy megvannak, mint a

³⁶ Kőkénydomb (Dolgozatok, VI. XXIV. 24—26.)

³⁷ Wiener Prehistorische Zeitschrift. 1926. Abb. 10:1., 3., 5.

négyszögletes alsórészű lábas edények. Festés nyoma már nem olyan határozottan mutatható ki, mint az eddigi telepeken. A paradicsomformájú hálonehezékek mellett a kúposak is, bár aránytalanul kisebb számban, előfordulnak. Idolumok közül a jellegzetes női idolumok, erős zsírpárnával is megvannak. Van arcábrázolásos edény is, valamint állatidolum. A pintadera egy csontból készült darabbal van képviselve. A tiszai-kultura ismert emlékei itt sincsenek meg.³⁸

12. Ugyane kulturát képviseli a Móra Ferenc által feltárt *endrödi* telep is, ahol az eddig ismertetett díszítésformák mellett, a gömbös lábas edények és a paradicsomformájú nehezékek is előfordultak. Voltak edénytöredékek, amelyeknek a feneke is körömdíszítéssel volt tarkítva (XII. 14.). Legérdekesebb az a gömbösformájú nagy edény, amelynek oldalai körömbenyomásokkal voltak díszítve. Feltűnően sok volt a telepen a kagyló töredék is s itt is csak ez a kultura volt képviselve.³⁹

13. Meg kell emlékeznünk arról a lelőhelyről is, amelyet a hódmezővásárhelyi múzeum ásatásai alkalmával, 1930-ban, *Gorzsán*, a *Vermeshalomban* tártunk fel. Ezek a leletek ugyancsak szórványosan kerültek elő, mert a tanya felé nyúló telep feltárásának akadályai voltak, de az kétségtelenül megállapítható, hogy jazyg és középkori cserepeken kívül semmi sem háborgatta e kor emlékeit.⁴⁰

14. A *szentesi* múzeum 1930. évi ásatásai alkalmával a *Nagyjaksorparton*⁴¹. Schupiter Elemér bontotta fel egy hasonló kulturájú telep egy részét, amely megállapítása szerint egyrétegű és semmi más kulturával nem volt keveredve.

Feltűnő, hogy ezen a telepen előfordultak a bütököfűlek is, holott a többi telepekről egyáltalában nem ismerjük. Igaz, hogy ez a telep más új anyagot is adott. A hálonehezékeknek két új fajtájával találkozunk itt és pedig a gurgulyaszerűvel (XLI. 22.), amelyhez hasonló ezenkívül csak az óbessenyői telepen (XXXII. számozatlan ábra) fordult elő és a lapos, két szélén keresztirányban lyukasított formával. Különös figyelmet érdemelnek azok az áttörttalpú edények (XLI. 12—13.), amelyek korabronzkori sírokból Pitvaroson és Óbébán fordultak elő, de a szőregi temető égetett sírjaiban is megtalálható volt.⁴²

Előfordult itt a svasztika is, amit többi telepeinkről szintén nem ismerünk (XLI. 10.). A többi díszítések az eddigiekből ismerősök. Így az egy és két körömmel való díszítés (XLI. 1—5.), a bemélyedő vonalak (XLI. 6—7.), a hálóminta (XLI. 8—9.), a bizonytalan körvonalú bütökök (XLI. 16.), a kiemelkedő vonal, benyomásokkal díszítve (XLI. 17—19.). A szegletes alsórészű négylábas edényke (XLI. 14.), a már ismertetett há-

³⁸ Publikálatlan anyag. Hivatkozást lásd Arch. Ért. 1929. 33. 1.

³⁹ A szegedi múzeum publikálatlan anyagából.

⁴⁰ Közlésre kész dolgozat e folyóirat szerkesztőségében.

⁴¹ Dolgozatok, VII. 54—59. II.

⁴² Dolgozatok, VII., VII. 31., 32.

romszöges díszítéssel éppenúgy megvolt, mint a félgömbös lábas edény (XLI. 15.). Találkozunk a már ismertetett nehezekeken kívül a paradi-csomalakúval is (XLI. 24.). Az edényfestésnek eddig semmi nyomát nem sikerült megállapítani. Pintadera azonban volt ezen a telepen is (XLI. 20—21.). Hangsúlyozni kell, hogy a nagykiterjedésűnek látszó telepből csak egy kis rész van feltárva s már ez is érdekes új típusokkal gyarapította e kulturánk formakészletét.

15. A *kunszentmártoni hídőnél*, a Körös jobbparti részén, nagyki-terjedésű telepet állapítottak meg hasonló cserepekkel. Feltárása még nem történt meg.⁴³

16—19. Ugyanilyen a *Szentes-nagyéri* telep,⁴⁴ a *Szentes-kisjaksoréri* telep,⁴⁵ a *Csucsföld*⁴⁶ és *Teés*, ahonnan a szegedi múzeumnak bronzkori edényekkel vegyes, jellegzetes négy lábú edényei vannak, de ahol a tiszai-kultúra I. periodusa is előfordul.⁴⁷

20. E telepek közt nincs említve a *Vekerzug*, ahonnan az orosházi múzeumnak vannak köröm- és tervszerűtlen vonaldísszel ékesített cse-repei.⁴⁸

Meg kell még emlékeznünk azokról a telepekről, amelyeknek le-leíról nagyon sovány irodalmi adatok állanak csupán rendelkezésünkre, de amelyeknek anyaga a jólismert e korbéli telepek anyagával azonos. Kisléghy Nagy Gyula három ilyen lelőhelyet említ, a már fennebb ismer-tetetteken kívül Torontál megye területéről.

21. *Feketető* területén lévő őskori telep cserepei, megállapítása sze-rint — azonosak az óbessenyői őstelep edénytöredékeivel.⁴⁹

22. *Ócsanád*on a bukova-pusztai Nagyhalomban talált cserepek, tel-jes analógiái a már ismertetett IV. halomban talált őskori cserepeknek.⁵⁰

23. *Óbessenyő belterületén*, Telbisz János házi kertjében, edénytöre-dékek fordultak elő, amelyek az óbessenyői telep cserepeinek testvérei.⁵¹

24. A *gyulai* múzeumban⁵² van hét darab tűzdelt díszítésű agyag-edény töredék (Lt. 447—453. sz.), amelyek az ottani vasúti homokbányá-ból kerültek elő. Van köztük körömmel díszített és vonaldíszes. Ez utób-biak közt vannak párhuzamosan és tervszerűtlenül haladó vonalak. Az előbbieik közt kettő van olyan, amelyeken a körömdíszek tervszerű vona-

⁴³ Dolgozatok, VII. 56. l.

⁴⁴ U. ott.

⁴⁵ U. ott.

⁴⁶ U. ott.

⁴⁷ U. ott. Ismerve a szegedi múzeum innen származó vegyes anyagát, amely kronológiai megállapításokat tehet lehetővé, ásadni óhajtottunk e helyen, de közbejött akadályok miatt nem ásathattunk.

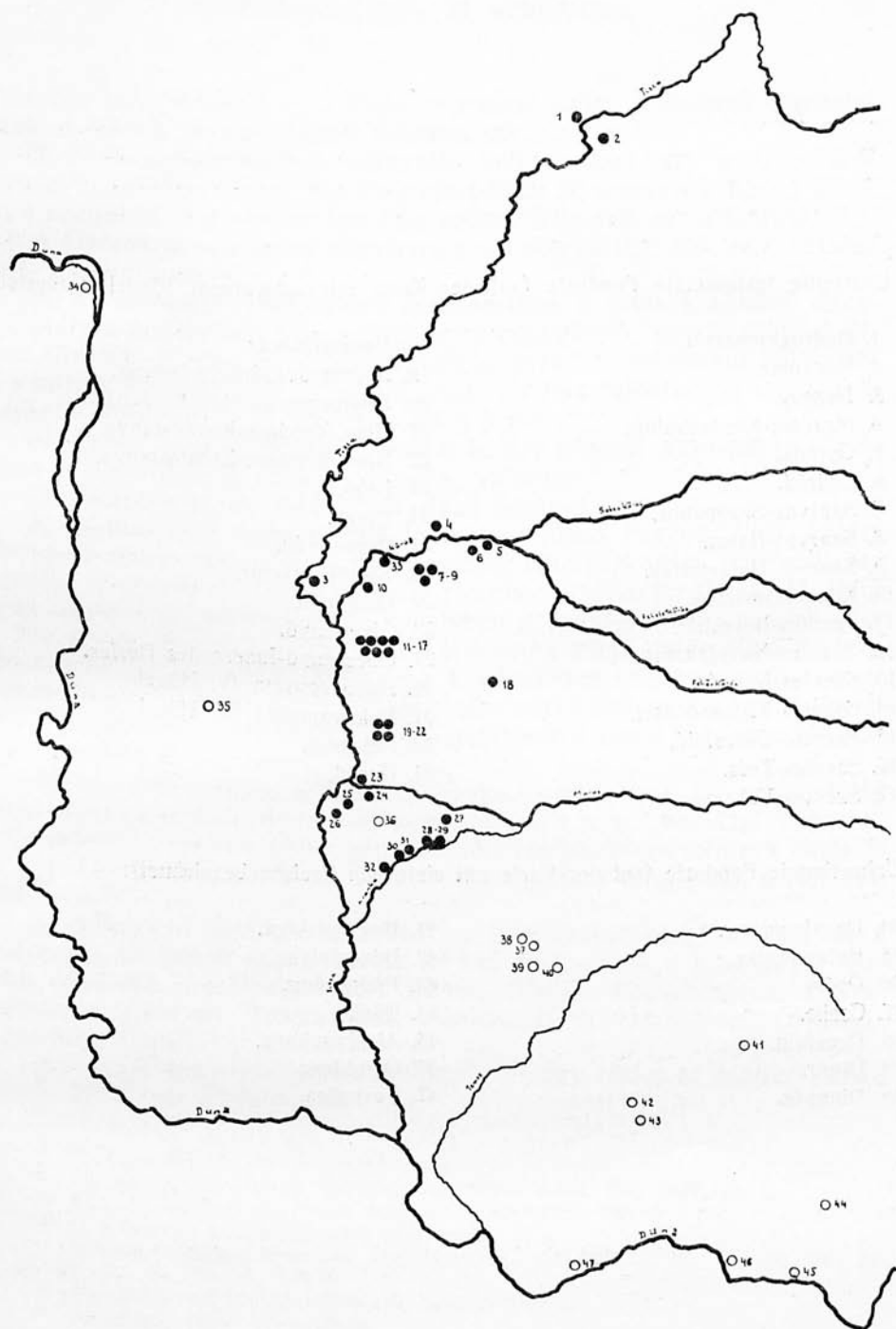
⁴⁸ Párducz Mihály jegyzete az orosházi múzeum anyagáról.

⁴⁹ Torontál megye őstörténete. 317. l.

⁵⁰ U. ott 313. l.

⁵¹ U. ott 315. l.

⁵² Implom József múzeumigazgató úr szíves közlése.

Unstreitig festgesetzte Fundorte (auf der Karte mit schwarzem Ringel dargestellt):

1. Bodrogkeresztúr.	18. Pusztaföldvár.
2. Rakamaz.	19. Hódmezővásárhely-Gorza.
3. Tiszaug.	20. Hódmezővásárhely-Kotacpart.
4. Mezőtúr-Kovácsalom.	21. Hmv.-Kopáncs-Kovács tanya.
5. Gyoma.	22. Hmv.-Kopáncs-Zsoldostanya.
6. Endrőd.	23. Lebő.
7. Szarvas-Szapannos.	24. Deszk.
8. Szarvas-Halez.	25. Ószentiván.
9. Szarvas-Halásztelek.	26. Szerbkeresztúr.
10. Kúnszentmárton.	27. Ócsanád.
11. Szentes-Berekhat.	28. Óbessenyő.
12. Szentes-Nagyjaksorpart.	29. Óbessenyő-Innere des Dorfes.
13. Szentes-Nagyér.	30. Bukovapuszta IV. Hügel.
14. Szentes-Kisiaksorpart.	31. Bukovapuszta VI. Hügel.
15. Szentes-Csúcsföld.	32. Feketető.
16. Szentes-Teés.	33. Öcsöd.
17. Szentes-Vekerzug.	

Unbestimmte Fundorte (auf der Karte mit einfachen Kreisen bezeichnet):

34. Dunabogdány.	41. Bogsánbánya.
35. Halas-Majsa.	42. Dészánfalva.
36. Óbéba.	43. Podporány.
37. Csehe.	44. Bania.
38. Öregfalu.	45. Alsólyupkova.
39. Ujvár.	46. Ómoldova.
40. Dinnyés.	47. Kevevára.

lak mentén helyezkednek el, a többi szerteszét szórt, ötletszerű elhelyezkedésű. A leletek nem ásatásból származnak.

25. Valószínűleg ebbe a kultúrába kell sorozni azt a *Gyomárról* (*Nagyszirt*) származó négy lábú edénytöredéket is, amelynek úgy a lábai, mint a szájjal párhuzamosan álló füle, erősen jellemzik ezt a kultúrát (Lt. 432.). A Gyomárról származó, négykaréjos nehezék (Lt. 409. sz.), kétség-telenül e kultúra emléke.

26. Az orosházi polgáriiskola múzeumában is őriznek néhány darabot e kultúra emlékeiből. Van köztük több edényfenék, egy körömmel díszített töredék, három ép és hét töredékes paradicsomformájú hálónehézék s három kaptafaalakú balta. Valamennyit *Pusztaföldváron* találták, a vásárhelyi határban lévő Tatársánctól 4 km-re.⁵³

27. *Lebőn*, a szegedi múzeum által feltárt teleptől 300—400 m távolságban is előfordulnak ezek a cserepek, valamint

28. *Deszken* is, de még egyik sincs feltárva.

29. Kronológiai szempontból fontos a Tompa Ferenc által feltárt *bodrogkeresztúri* telen, ahol a tervszerűtlen elhelyezkedésű, körömdíszes cserepek, az alólól számított második rétegben elvéve fordultak elő. Nem találta azonban az első rétegben, amelyben a tiszai-kultúra cserepei voltak képviselve. Keveredés tehát a tiszai-kultúra többi cserepeivel itt sem történt, jóllehet a második rétegben a körömdíszes cserepek rézkori cserepekkel voltak keveredve. A rétegek elhelyezkedése pedig azt mutatja, hogy a körömmel díszített cserepek fiatalabbak a tiszai-kultúra eddig ismert cserepeinél.⁵⁴

30. Ide kell sorozni jellegzetes nyaka, arcképzése és steatopigiás alakja miatt az *öcsödi Mogyoróshalomban* talált u. n. „Szentesi Vénuszt” is. A területről azonban többet nem tudunk; rendszeresen feltárva nincs.^{54a}

31. *Csongrád* belterületéről is került e kultúra anyagából a Nemzeti Múzeumba.^{54b}

A szűkszavú leírásból határozottan nem tudjuk megállapítani, de a hivatkozott analógiák miatt még is fel kell említenünk a következő. Marostól délre fekvő lelőhelyeket:⁵⁵ *Bania*, *Óbéba*, *Bogsánbánya*, *Csene*, *Desánfalva*, *Dinnyás*, *Temeskubin*, *Alsólyupkova*, *Ómoldova*, *Öregfalva*, *Podporány*, *Újvár*.

A Duna-Tisza közén *Dunabogdány*⁵⁶ és egy *Halas* és *Majsa*⁵⁷ közti lelőhely ismert az irodalomból.

⁵³ Párducz Mihály dr. jegyzetei.

⁵⁴ Tompa: A neolithikum Bodrogkeresztúron. Arch. Ért. 1927. 32. I.

^{54a} Bella-Hillebrand: Az őskor embere és kultúrája. 135. I.

^{54b} L. Schupiter e kötetben lévő dolgozatát.

⁵⁵ Milleker: Délmagyarország régiségleletei . . . 1897. I. 15., 16., 23., 24., 29., 33., 35., 72., 76., 79., 83., 91., 116. II.

⁵⁶ Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye őskora. 169. I.

⁵⁷ Századok, 1869. 305—310. II.